Archive of SID

بررسی تطبیقی جهت‌گیری شبستان در مساجد سنّتی و معاصر

حمیدرضا صارمی[۱]، سحر خدابخشی[۲]*، متین خلاق‌دوست[۳]

[۱] استادیار گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران
[۲] آموزشکده فنی و حرفه‌ای سما، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران
[۳] مدرس گروه معماری، واحد یادگار امام خمینی(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۵/۰۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۶/۱۰)

چکیده

شبستان به عنوان شاخص ترین عنصر معماری در مساجد سنّتی می باشد که به لحاظ ساختاری و کالبدی از جایگاه مهمی برخوردار بوده است. ولی با گذشت زمان در معماری مساجد معاصر تغییرات مشهودی در ساختار و سازمان فضایی آن بوجود آمده است. از این رو هدف اصلی این مقاله بررسی اهمّیت جهت‌گیری و سلسله مراتب فضایی شبستان در طرّاحی مساجد ایرانی ـ اسلامی است و در نظر دارد با شناخت نظام اندیشه و زیرساخت‌های تفکّر معماران مساجد ایرانی ـ اسلامی به مطالعهٔ تطبیقی جایگاه و جهت‌گیری شبستان در معماری مساجد سنّتی (دورهٔ صفوی اصفهان) و مساجد معاصر (تهران) بپردازد. نمونه مورد بررسی پنج مسجد دورهٔ صفوی شهر اصفهان و پنج مسجد معاصر شهر تهران می باشد که ضمن برداشت موقعیّت مکانی، از نظر هندسه و چیدمان فضای داخلی و جهت ورود به بنا تا قرارگیری در جهت محور قبله مورد تجزیه و تحلیل ساختاری قرارگرفته اند. روش تحقیق در این پژوهش، از نوع تفسیر تاریخی و توصیفی - تحلیلی می باشد که با استفاده از تدابیری چون پیمایش میدانی و جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای با مطالعهٔ اسناد سخت و نرم به بررسی شواهد پرداخته و تحوّلات فضایی شبستان در مساجد سنّتی شهر اصفهان و مساجد معاصر شهر تهران استخراج و با ترسیم نمودارها به صورت تطبیقی بررسی شده اند. نتایج پژوهش حاصل از بررسی تطبیقی مساجد سنّتی و معاصر و تحلیل نقاط قوّت و ضعف هر یک از مساجد در طرّاحی شبستان بیانگر این موضوع است که در طرّاحی مساجد معاصر شهر تهران به جهت‌گیری شبستان توجه چندانی نشده و بدون تعریف درست از آن، شبستان ها به نمازخانه‌ای بدل شده اند که فاقد اصول خلاقیّت و مفهوم‌گرایی و وحدت در عین کثرت می باشند.

واژگان کلیدی: جهت‌گیری شبستان، تحوّلات فضایی مساجد، مساجد صفوی اصفهان، مساجد معاصر تهران.

* *E-Mail: sahar.khodabakhshi@hotmail.com*

www.SID.ir

Archive of SID

مقدّمه

مساجد این مرزوبوم که از دیرباز عالی‌ترین تجلّی‌گاه اندیشه‌های قدسی، و تبلوری آشکار از حضور رویدادهای مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در بستری مقدّس و متبرّک بوده‌اند، در دورهٔ معاصر در نتیجهٔ تقلید از عناصر معماری گذشتگان و غفلت و بی‌توجّهی به لایه‌های معنوی و معرفتی پنهان در طرّاحی‌شان، نتوانسته‌اند با نیازها و خواسته‌های انسان امروز همگام گردند. این مهم، موجب شده است تا مساجد روز به روز نقش حیاتی‌شان را به مثابه موجودی پویا و زنده در شهر از دست بدهند و تنها به کالبدی فیزیکی و مرده بدل گردند (بمانیان و دیگران، ۱۳۸۹ :۲۲).

معماری مسجد از موضوع‌های حساس هنر معماری است؛ چراکه مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالیه عالم وجود است. معماری مسجد می‌تواند در جریان ارتباط نفس ذی وجود انسانی با مراتب عالیه وجود، دخیل و مؤثر بوده و تسهیل کنندهٔ ادراکات معنوی و عرفانی باشد. معماری هر بنا حول سلسله مراتب عملکردی، فضایی، بصری و فرمی شکل می‌گیرد که این عوامل در موضوع خاص مسجد، حول توجّه و اهمیّت‌دهی به محور قبله در شبستان به عنوان جهت‌گیری معنوی استوار است. شکل کلی بنای مساجد شامل گنبد رفیع، گلدسته‌های بلند، شبستان ساده و بی‌آلایش و ایوان‌های بزرگ، تجلّی‌گاه ظریف‌ترین و پرمعناترین اعتقادات معمار مسلمان و در نهایت هنر اسلامی است (کهنمویی و کمالی، ۱۳۸۰: ۱۰۷).

در مساجد دورهٔ صفوی فضای گنبدخانه و فضای شبستان به صورت مجزا تعریف شده‌اند و سلسله مراتب دسترسی و جهت‌گیری فضایی و هم چنین انس با دیگر فضاهای مسجد از نظر شکل‌گیری پلانی و چیدمان فضایی نیز رعایت شده است.

اما این که آیا مساجد معاصر تهران توانسته اند با وجود کالبد جدید، فضای شبستان و جهت‌گیری فضایی موجود در مساجد صفوی را به خوبی انتقال دهند یا خیر، سوالی است که در این پژوهش بررسی شده است.

با عنایت به جایگاه این پژوهش در بررسی تطبیقی جهت‌گیری شبستان در مساجد سنّتی و معاصرایران، پرسش‌اصلی پژوهش چنین است: در مقایسهٔ مساجد معاصر تهران با مساجد صفوی اصفهان، چه تفاوت‌ها و تمایزات معمارانه در توجّه به جهت‌گیری شبستان وجود دارد؟

این پژوهش سعی بر این دارد تا با شناسایی، تحلیل، بررسی و واکاوی مساجد سنّتی اصفهان (دورهٔ صفوی)، از این مساجد نمونه و ارزش‌مند که از قضا دارای معماری منحصر به فرد و خلاق و نوآورانه هستند؛ به کشف این مهم دست یابد که آیا مساجد امروز هم از اصل خلافیّت و مفهوم‌گرایی و رعایت اصل مهم وحدت در عین کثرت پیروی می‌کنند یا خیر؟برای رسیدن به این منظور به دلیل تنوّع فضاهای موجود در مسجد به بررسی جهت‌گیری شبستان مسجد پرداخته شد.

روش پژوهش

روش پژوهش از نوع تفسیر تاریخی و توصیفی- تحلیلی است. روش جمع‌آوری اطلاعات از نوع کتابخانه‌ای و مطالعات تاریخی و نیز مطالعهٔ میدانی با مشاهده مساجد سنّتی شهر اصفهان و در انتها با ترسیم شابلون‌های تحلیلی است. برای این منظور پنج مسجد دورهٔ صفوی شهر اصفهان و پنج مسجد معاصر شهر تهران ضمن برداشت موقعیّت مکانی، از نظر هندسه و چیدمان فضای داخلی و جهت ورود به بنا تا قرارگیری در جهت محور قبله مورد تجزیه و تحلیل ساختاری قرارگرفته‌اند.

مباحث نظری

بررسی هندسه و روان‌شناسی ادراک فضا در معماری اسلامی

هنری مارتین انواع مساجد را بر پایه نوع نقشه آن‌ها به سه دسته تقسیم‌بندی می‌کند:

۱. مسجد با سقف صاف و نقشه مستطیل شکل در سبک عربی

۲. مساجد گنبددار با نقشه چهارایوانی

۳. مساجد با چند گنبد در سبک عثمانی (Arnheim, 1988)،

استاد کریم پیرنیا نمونه مسجد به سبک عربی را نمی‌پذیرد و این شیوه را بر گرفته از گذشتهٔ معماری ایرانی می‌دانست. اما در یک دسته‌بندی کلی‌تر می‌توان انواع مساجد را در سرتاسر جهان اسلام با چهارالگوی اصلی مورد شناسایی قرار داد:

۱. مسجد با شبستان ستون‌دار: این الگو همان است که سبک عربی نامیده شده و الگوی آن مسجد پیامبر(ص) است.

۲. مسجد با شبستان ایوان‌دار (تک ایوانه، دو ایوانه و چهارایوانه): ایوان فضایی سرپوشیده است که از یک یا دو یا سه سو به بیرون راه دارد وباز است. خاستگاه ایوان از سرزمین‌های میانه درياچهٔ آرال و خزر دانسته شده است. از ایوان اتاق‌دار در کاخ‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانیان بسیار بهره گرفته شده است. یکی از کهن‌ترین مساجد ایوان‌دار مسجد جامع تبریز است.

۳. مسجد با شبستان ایوان‌دار و گنبدخانه پشت ایوان: این الگو را می‌توان برابر الگوی مساجد ایرانی در نظر گرفت. ترکیب گنبدخانه و ایوان رو به میان‌سرا را می‌توان در ساختمان‌های پیش از اسلام نیز یافت، به ویژه در برخی آتشکده‌ها که شماری از آن‌ها به دست نومسلمانان به مسجد تبدیل شد. سپس در سدهٔ چهارم و پنجم برخی از مساجد شبستانی را به این الگو تبدیل کردند؛ مانند مسجد جامع اصفهان و اردستان. در مورد بنیان اولیّهٔ مسجد جامع اصفهان بحث‌های زیادی مطرح شده است. برخی پیشینهٔ آن را به دورهٔ ساسانی می‌رسانند و معتقدند که مسجد اولیّه در محلّی که قبل از آن آتشکده بوده، بر پا شده است. از جمله این افراد حاجمیرزاحسنخان جابر انصاری است. وی در این مورد می‌گوید:«جامع عتیق در عجم آتشکده بوده است. اعراب مسجد نمودند»(جابری انصاری، ۱۳۳۵: ۱۱).این مسجد قبلاً آتشکده یا

www.SID.ir

Archive of SID

معبد بود. هلاکوی مغول در قرن ۷ق. به قتل و غارت ساکنان شهر پرداخت و آن را به صورت نیمه ویران درآورد. باید گفت مسجد اولیه با فرم شبستانی، دارای صحن مرکزی (میان‌سرا)، شبستان‌های ستون‌دار در چهار سمت حیاط، دیوار خشتی محصورکننده و سردر بود (ریاحی مقدم، ۱۳۸۶: ۱۱).

در سده‌های بعدی مساجد بسیاری را با این الگو ساختند که نمونهٔ بسیار هوشمندانه و عالی آن مسجد جامع اصفهان است که به شیوهٔ اصفهانی ساخته شد. در سدهٔ پنجم و ششم مساجد مهمّی ساخته شد که همه دارای اتاق گنبددار و ایوان بودند. بدین ترتیب بیانگر تفسیر نهایی شبستان در مساجد ایرانی است که از معماری مذهبی و کاخ‌های ساسانیان برای اهداف و مقاصدی تازه استفاده برد. ایوان شبستان به روی حیاطی با یک ایوان در مرکز هر محور که از نظم خاص و رواق‌های دور حیاط بیرون می‌زد باز می‌شود. با اینکه تأکید در نمای داخلی ثابت بود نمای خارجی برعکس آن، شکلی بسیار ساده و بی‌آلایش داشت. البته ناگفته نماند که درگاه ایوان‌ها از این قاعده مستثنا بودند (پیرنیا، ۱۳۵۳؛ زرگر و دیگران، ۱۳۸۶) (تصویر شمارهٔ ۱).

۴. مسجد دارای گنبدخانه میانی: این الگو را می‌توان با الگوی مساجد ترکی برابر دانست.

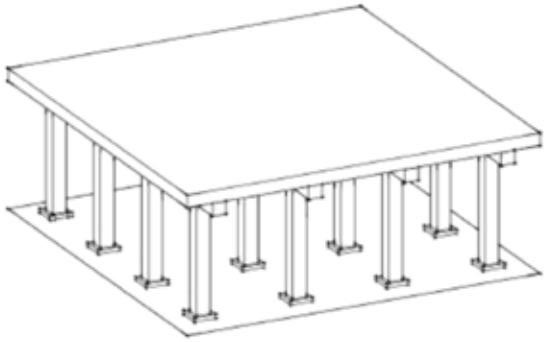

تصویر شمارهٔ ۱: شکل کلی یک شبستان با پوشش تخت که این نوع پوشش دست کم از تالارهای تخت جمشید پیشینه دارد. همانند مساجد پرذله ابیانه، ترزجان و نبادک یزد، ملارستم و معزالدین مراغه، مهرآباد و گزاوش و کبود بناب، میاندوآب و خوانسار، مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۹۲و۲۹۳

مساجدشبستانی

شبستان تجلی‌گاه وحدت مسلمانان است که با ورود افراد به آن جا همه امتیازهای دنیوی آن‌ها از میان می‌رود (کهنمویی و کمالی، ۱۳۸۰: ۱۰۹). فضای ساکن و خیال‌انگیز شبستان با آغاز نماز به صورت حرکتی جمعی از ذکر خفی به جلی تبدیل می‌شود. وجود ستون‌های مکرر داخل آن نیز به تعبیری نمازگزاران است که پشت هم ایستاده‌اند(ارجح، ۱۳۸۰).

مسجدهای شبستانی ایران درکیفیّت یکرنگ فضای سرپوشیدهٔ مسجد و نوع ارتباط آن با حیاط، همانند مسجد پیامبرند. این مساجد،شبستان‌هایی ستون‌دار بادهانه‌هایی برابر و پوشیده باطاق آهنگ دارند،که دریک یا چندسوی حیاطی گردآمده‌اند. برپایهٔتجربه‌های پیشین نیاکان،طاق گهواره‌ای به گونه‌ای شایسته در ساختمان شبستان مسجد به کار رفت (آزاد، ۱۳۸۴ :۴۰۴ -۴۱۴). در بسیاری از مناطق ایران ساختمایه‌ای جز خشت وگل نبود،پس ستون‌های چوبی و سنگی و سقف‌های تخت وتیرپوش تجربه شده در مساجد ستون‌دار کنار گذاشته شد و با طاق‌های آهنگ متکی بر دیوار، طاق‌های ستبر خشتی، شبستانی پدید آمد که در پایین و بر زمینه، یکرنگ ویکسان، و در بالاو بر آسمانه، جهت‌دار و قبله نشان بود.

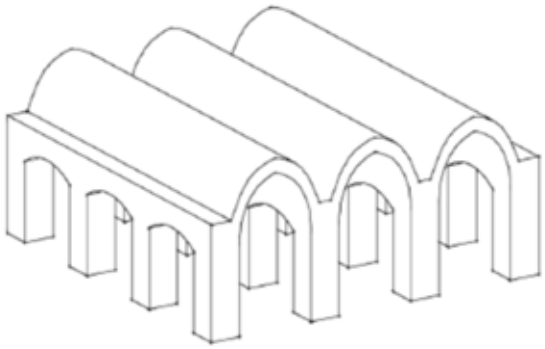

تصویر شمارهٔ ۲: شکل کلی یک شبستان با پوشش‌های طاق‌های آهنگ، همانند مسجد جامع فهرج و تاریخانه دامغان، مأخذ: حجت و ملکی، ۱۳۹۱: ۶

الگوی شبستان‌های چهارستونی که در ساده‌ترین حالت شامل یک پلان مربع با چهارستون در فضای میانی آن است، در مقایسه با الگوهای تاریخی موجود و الگوهای محتمل دیگر، امکانات و قابلیّت‌های ویژه‌ای را برای طرّاحی شبستان مساجد در مقیاس‌های متفاوت ارائه می‌دهد.

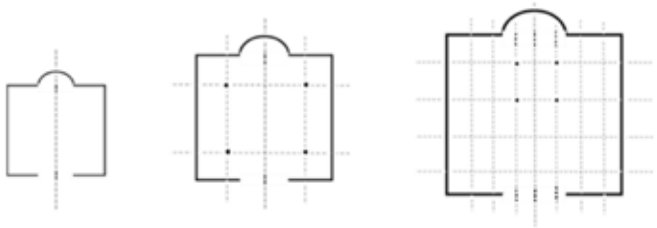

تصویر شمارهٔ ۳: الگوی شبستان‌های چهارستونی،
مأخذ: خان محمدی، ترسیم: نگارندگان

مفاهیم و کیفیات موجود در طرح شبستان را به شرح زیر می‌توان بیان کرد:

از جمله مفاهیم موجود در طرح شبستان ، رعایت سلسله مراتب در پلان، رعایت سلسله مراتب در ارتفاع، تنوع, تداوم و وحدت در ترکیب فضاها، حضور با معنی نور در مجموعه، ترکیب مناسب فضای شبستان با صحن اصلی و فضای باز و همچنین خوانایی محور و جهت قبله، غنای هندسه مخصوصا رابطه ستون های شبستان با چهار فضای متفاوت در اطراف هر ستون، وحدت و تمایت یکایک فضاها در کنار وحدت و تمامیت کل فضا،

www.SID.ir

Archive of SID

خوانایـی در بیان نمادین بیرونی، دسترسـی راحت به فضای جنبی شبسـتان و خونایی و مانوس بودن فرم و فضا برای اسـتفاده کنندگان می باشد که در قسمت زیر بصورت نمودار به بیان آن پرداخته شده است(نمودار شماره ۱)

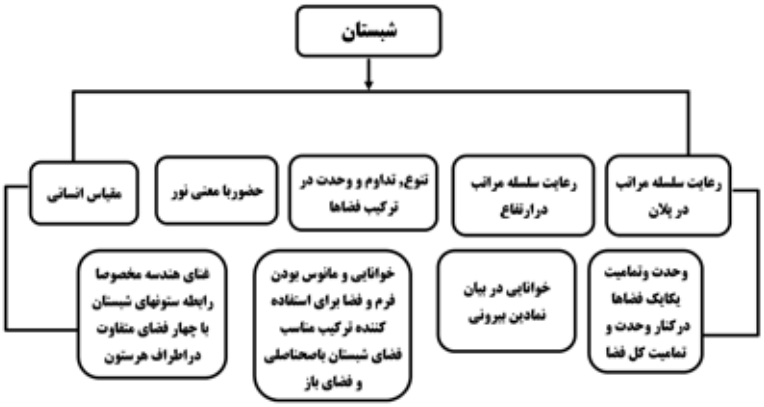

نمودار شمارهٔ ۱: مفاهیم و کیفیات موجود در طرح شبستان

۳.اطلاعات کامل بناهای مورد بررسی

به منظور سـهولت در تحلیل مساجد و مقایسه آنها بـا یکدیگر اطلاعات مسـاجد در جداول زیر قرار گرفته اند.

جدول شمارهٔ ۱: اطلاعات کامل مساجد صفوی

مسجد	مسجد شیخ لطف‌الله	مسجد امام اصفهان	مسجد جامع اصفهان	مسجد حکیم	مسجد ساروتقی
مکان وزمان ساخت	اصفهان، دوره صفوی	اصفهان، دوره صفوی	اصفهان، احداث بنای اولیه در قرن دوم هجری شمسی تا اقدامات دوره قاجار در قرن ۱۳	اصفهان، قرن چهارم هجری، بازسازی در دوره صفوی	اصفهان، دوره صفوی، بازسازی در دوره قاجار
موقعیت	ضلع شرقی میدان نقش جهان	ضلع جنوبی میدان نقش جهان	بخش قدیمی اصفهان، ضلع باختری خیابان هاتف وانتهای بازاربزرگ	انتهای بازار رنگرزان	بازارچه حسن آباد
کتیبه	دارد	کتیبهٔ نمای خارجی سردر خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت وجود دارد اشعاری به خط نستعلیق، در اصلی مسجد را که پوشش نقره و طلا دارد زینت بخشیده است. (میراث‌فرهنگی‌اصفهان)	ثلث و نستعلیق	در کتیبه‌های سردر شرقی مسجد و سردر شمالی و کتیبه‌هایی در ایوان جنوبی و غربی	تنها کتیبه موجود در بنا مربوط به سردر مسجد مشرف به بازار است
نقوش	معرق‌کاری و کاشی‌های هفت رنگ در ازاره و طاق‌نماها	کاشی‌های رنگارنگ و خطوط (بنایی و کوفی)ترکیبات کاشی و آجر آن بسیار زیبا و دلچسباست (میراث فرهنگی اصفهان). شبستان اصلی که زیر گنبد رنگارنگ و بسیار عالی می‌باشد دارای قشنگ‌ترین و دل‌رباترین کاشی‌های مرمر است.	تزیین‌های جدار خارجی مناره‌ها به خط بنائی با کاشی فیروزه‌ای برزمینهٔ آجر یو به شکل مارپیچ	کاشی‌کاری‌های زیبا و خطوط متنوع	مقرنس به استواری و توازن ممتاز است
الگوی پلان	گنبدخانه‌ای	چهار ایوانی	چهارایوانی	شبستانی	مسجد ـ مدرسه

مأخذ: نگارندگان

جدول شمارهٔ ۲: اطلاعات کامل مساجد صفوی

مسجد		مسجد الجواد	مسجد الغدیر	مسجد دانشگاه تهران	مسجد امیر	مسجد امام حسین
مکان و زمان ساخت		تهران، دهه پنجاه	تهران، ۱۳۵۵	ایران، تهران۱۳۳۴	تهران، ۱۳۴۰	
موقعیت		ضلع شرقی میدان هفتم تیر	خیابان میرداماد	پردیس دانشگاه تهران	خیابان کارگر شمالی	در ضلع شمال غربی میدان امام حسین
الگوی پلان		شبستانی	گنبدخانه‌ای	گنبدخانه‌ای	شبستانی	شبستانی
رنگ		سفید	آجری	سفید – مرمری	سفید–آجری	آجری
تزیین‌ها	کتیبه	–	کوفی و بنایی	ثلث کوفی	–	
	نقوش	طرح‌های اسلیمی	–	–	آیات قرآن کریم با آجربرجسته	گره‌چینی آجری، مقرنس، کاسه‌سازی، کاشی‌کاری
شکل	ساده	مخروط	ترکیب دو حجم مکعب مستطیل	مکعب	–	–
	پیچیده	–	–	–	الگوی پلان	الگوی پلان

مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

بررسی یافته‌ها

الف) مساجد صفوی

مسجد امام اصفهان

مسجد امام یا مسجد شاه که به مسجد جامع عباسی نیز شهرت دارد از مساجد میدان نقش جهان اصفهان است.آرایش فضایی کلیّت مسجد از سه حیاط ، چهار پیش‌خوان اصلی و هفت فضای داخلی تشکیل شده است.از جمله ابداع‌های این بنای شیعی، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱- الحاق دو مدرسهٔ ناصری و سلیمانیه در جبهه‌های جنوب شرقی و جنوب غربی صحن مسجد.

۲- رعایت دقیق تناسبات اجزای ساختمان، در عین گستردگی سطح، عظمت ارتفاع و پیچیدگی پلان معماری.

۳- رابطه و نوع قرارگیری مسجد نسبت به میدان نقش جهان و استفاده از نبوغ معماری در تعبیه دهلیز ورودی با زاویه چرخش ۴۵ درجه‌ای به منظور قرارگیری محراب مسجد به سوی قبله.

اوج هنر کاشی کاری در این مسجد، بیش از هر بخش دیگری، در سردر ورودی و فضای جلوخان مشهود است. طرح‌های اسلیمی متنوّع و کتیبه‌ها با کاشی‌های معرّق اعلا نمای ورودی را پوشانده است. نقشهٔ پی و ساختمان بنا هر دو نشان‌دهندهٔ اعتقاد به سادگی اسلامی است و مفهومی بنیادی را نمایان و بیان می کند، که همانا برادری و برابری مؤمنان را که همگی از دسترسی بی‌واسطه به رحمت خداوندی برخوردار شده‌اند.

حرکت و ارتباط در همه جا تسهیل شده و در هیچ جا مانعی وجود ندارد. از لحاظ شکل موقر، استحکام و استقرار آرام، در اظهار محکم و بیان استوار روح اسلام، این بنا کمتر نظیری دارد» (پوپ، ۱۳۷۳: ۲۱۰-۲۱۷)

مسجد شیخ لطف الله اصفهان

مسجد شیخ لطف الله، یکی از زیباترین آثار معماری اصفهان در ضلع شرقی میدان تاریخی نقش جهان و مقابل عمارت عالی قاپو واقع شده است. این بنا برخلاف الگوی سنّتی مساجد ایرانی فاقد صحن و مناره است. به دلیل اندازه و کارکرد ساده‌تر شده، آسان درک می‌شود.برای قراردادن شبستان در جهت قبله، نوعی تعدیل به عمل آمده که مستلزم ۴۵ درجه انحراف از محور شمالی ـ جنوبی میدان بوده و از پیچی ابتکاری و ناپیدا در دالان مسجد استفاده شده است (پوپ، ۱۳۷۳: ۲۱۷ـ۲۱۹). از ویژگی‌های این مسجد می‌توان سادگی و نجابت، ابداع و نوآوری، تکرار، تنوّع رنگی در نقوش به کاررفته وحدت و تمرکزگرایی، بهره‌گیری از هندسه در طرّاحی، تزیین‌ها و هماهنگی و تعادل، پویایی و حرکت (نقره کار، ۱۳۹۳)، فضایی بدون صحن و مناره، با صلابت حضور سردری مقرنس کاری شده و با شکوه، با کمی عقب‌نشینی و اختلاف سطح نسبت به لبهٔ میدان را برشمرد.

تصویر شمارهٔ ٤: پلان مسجد امام اصفهان، مأخذ: URL1 ، ترسیم: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ٥: (سمت چپ) جبهه شرقی حیاط (سمت راست) شبستان مجاور گنبدخانه مسجد امام اصفهان؛ مأخذ: URL2, URL3

www.SID.ir

Archive of SID

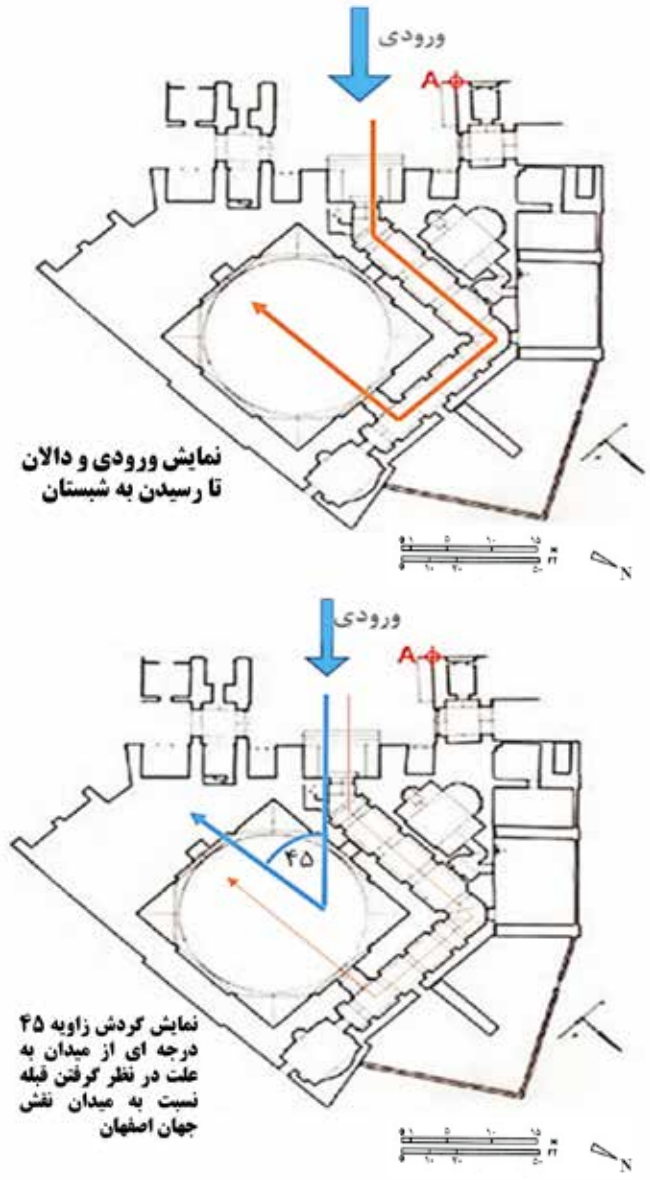

تصویر شمارهٔ ٦: نمایش سلسله مراتب ورودی تا رسیدن به شبستان و قضای گنبدخانه مسجد شیخ لطف الله؛ ماخذ: URL4، تحلیل: نگارندگان

تصویر شمارهٔ ۷: پلان‌هایی از مسجد شیخ لطف الله اصفهان؛
ماخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۱۱۸ و ۱۱۹

تصویر شمارهٔ ۸: دو نما از مسجد شیخ لطف الله (سمت راست- نمای مسجد از میدان نقش جهان) و (سمت چپ - نمای اصلی مسجد در حاشیه میدان)،
مأخذ: URL5, URL6

www.SID.ir

Archive of SID

مسجدجامع اصفهان

مسجد جامع یا مسجد جمعه (آدینه) که مسجد جامع عتیق نیز نامیده می‌شود، یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین بناهای شهر اصفهان است. مسجد جامع با گستره‌ای برابر با ۲۳۰۰ مترمربع، بزرگ‌ترین مسجد ایران به شمار می‌رود. بنای نخستین مسجد هم‌چون دیگر مساجد اولیه از طرّاحی مستطیل شکل تشکیل شد که دارای شبستان‌های ستون‌دار در پیرامون حیاطی بزرگ بود. در دوران‌های بعد، مسجد به چهار ایوانی تبدیل شد؛ بدین گونه فضای پیوسته و ساده شبستان‌ها و میان‌سراها با ایوان‌ها و دو گنبد از هم گسسته شد.آن چه که از معماری آن بر جای مانده است مربوط به دورهٔ خلفای عباسی تا زمان دیلمیان و نیز سلجوقیان، ایلخانان، مظفریان و صفویان مظرفیان و صوفیان است که هر یک در ساخت بخشی از آن سهیم بودند. این مسجد، مجموعه‌ای مشتمل بر بیش از ۴۸۰ طاق دارد، که بیش از ۳۸۰ نمونه از این طاق‌ها غیر تکراری است (میراث فرهنگی اصفهان).

این مسجد دارای بناهای متعدّدی است؛ از جمله:صحن چهار ایوانی، شبستان‌ها، مدرسه مظفری، صفه‌های کوچک دورهٔ دیلمی، گنبد نظام الملک، گنبد تاج الملک، محراب اولجایتو، چهار ایوان معروف صاحب، استاد، شاگرد، درویش.

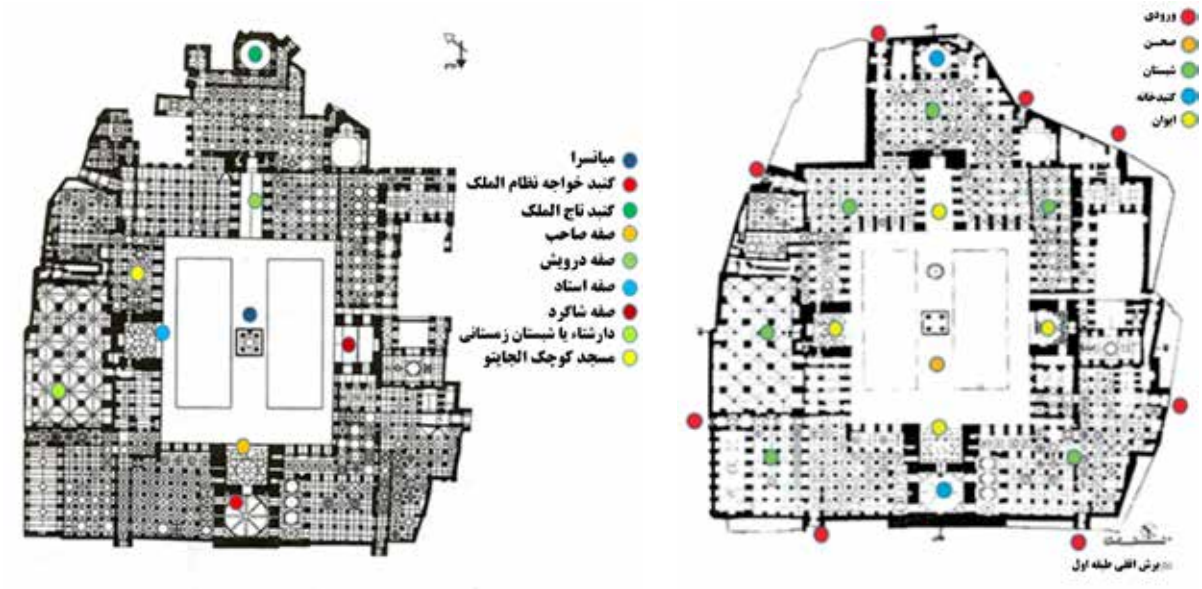

تصویر شمارهٔ۹: پلان مسجد جامع اصفهان؛ مأخذ: URL7

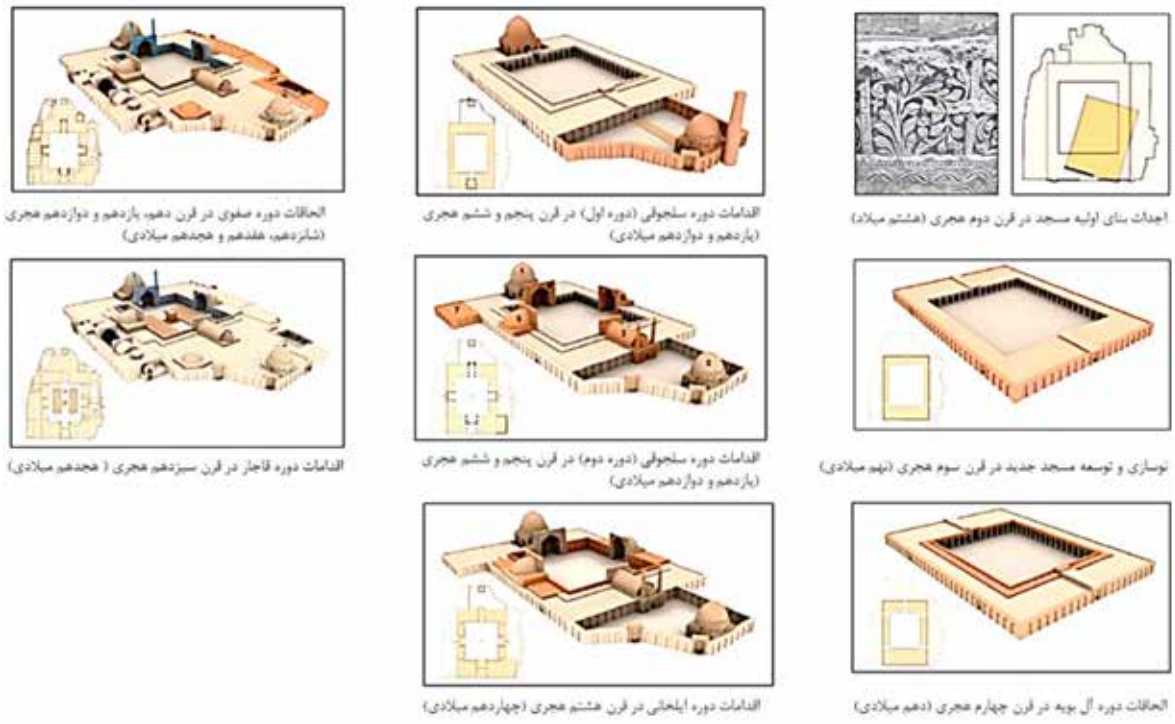

تصویر شمارهٔ ۱۰: نمایش سیر تحول مسجد در دوره‌های تاریخی مختلف؛ مأخذ: URL8

www.SID.ir

Archive of SID

مسجد حکیم

مسجدحکیم اصفهان در انتهای بازار رنگرزان واقع شده است و در دورهٔ شاه عباس دوم به دست پزشکان و حکیم محمد داوود در محل ویرانه‌های مسجد جامع دیلمی جورجی ریا مسجد صاحب اسماعیل بن عباد ازقرن چهارم هجری بنا شده است. این مسجد باشکوه در محل مسجدی واقع شده که در دوران حکومت دیالمه آن را جورجیر می‌نامیدند و چون در انتهای بازار رنگرزان واقع بود به جامع رنگرزان نیز معروف شد. علت نام گذاری این مسجد به «حکیم» این است که بانی مسجد فردی بود به نام محمد داوود که به طبابت اشتغال داشت و حکیم داوود نامیده می‌شد.

مسجد حکیم، از نوع مساجد بدون منار و گنبد برجسته و بزرگ، و مشابه آن مسجد سید از دوره قاجار، است (گنجنامه، دفتر۲، ص ۱۰۴).

مسجد حکیم از آخرین آثار دوره صفوی است و شاید از دیدگاه پژوهشگران غربی، نمونه‌ای یأس‌آور در مقایسه با مسجد امام و شیخ لطف‌اللّه باشد (هیلن برند، ص ۱۱۴)؛ اما این مسجد با نگاهی معمارانه، به سبب نمایش شکوهمند طرح چهار ایوانی در مقیاسی بزرگ و داشتن آجرکاری، کاشی کاری، گره کشی و به‌ویژه خط بنّایی، در زمره آثار برجسته آن دوران، درخور ارزیابی است (ماهرالنقش، ۱۳۷۶: ۹؛ کیانی، ۱۳۷۶: ۱۴۶؛ پوپ، ۱۳۷۳: ۲۳۱).

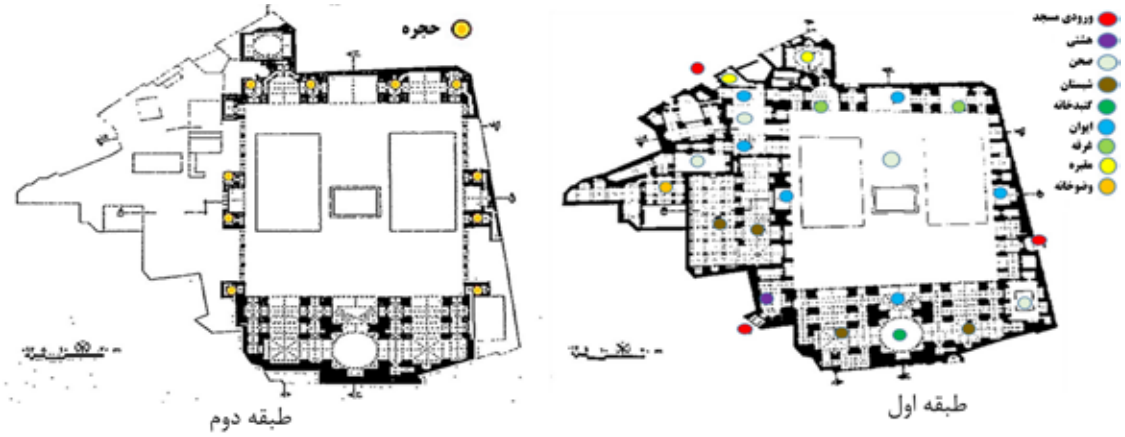

تصویر شمارهٔ ۱۰: پلان مسجد حکیم؛ مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۳۸-۴۱

تصویر شمارهٔ ۱۲: گنبدخانه و شبستان(سمت راست) و جبهه شمالی و غربی حیاط مسجد حکیم(سمت چپ)، مأخذ: URL9 , URL10

مسجد ساروتقی

بانی مسجد اعتمادالدوله میرزا محمدتقی مشهور به ساروتقی (متوفی به سال ۱۱۵۵) صدراعظم شاه صفی و شاه عباس صفوی است. بناهای دیگری مانند بازار کاروان‌سرا، مسجد کوچک و چهارسوق ساروتقی در اصفهان از اقدامات اواست. مؤلف تاریخ اصفهان و ری به ساخت بنا توسط ساروتقی در سال ۱۰۵۳ اشاره کرده می‌گوید: «تذهب سقف گنبد کار استادان بزرگ نامی است و در سال ۱۰۷۷ نیز تزیینی بر آن افزوده اند...». وی اضافه می‌کند که در حدود سال ۱۳۱۲ مرحوم ثقه الاسلام حاج شیخ محمدعلی اصفهانی مدرسه‌ای در سمت جنوبی این مسجد ساخت (هنرفر، ۱۳۴۴: ۳۲۱-۳۲۲). مؤلف نصف جهان فی تعریف الاصفهان به صنعت زیبای تذهیب در گنبد این مسجد اشاره کرده که به شیوهٔ زرنشانی انجام شده است(الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۶۸ ـ۶۹).

نتایج کیفی نمونه‌های مورد بررسی مساجد معاصر

مسجد الجواد

۱. حجم نمازخانه به صورت مخروطی از اضلاع متقاطع تشکیل‌شده که از رأس به قاعده پهن‌تر می‌شود.

۲. درتزئینات داخلی بنا از طرح‌های اسلیمی به همراه تزیین هندسی با تبدیل سطح به بافتی از رنگ‌ها و یا نوسان سایه روشن‌ها وسطوح کاشی کاری استفاده شده است.

۳. نورگیری فضای شبستان اصلی با ۲۴ پنجره مثلثی در ارتفاع و

www.SID.ir

Archive of SID

۱۲ پنجره در پایین تامین می‌شـود که علاوه در ورود نور نامناسب، عامل از بین رفتن تمرکز در این فضا ست.

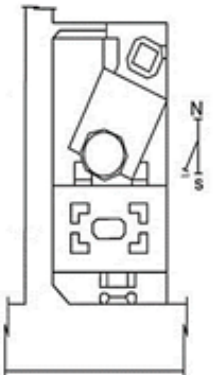

مأخذ: نگارندگان

مسجد الغدیر

۱. ترکیب دو حجم مکعب مسـتطیل با ارتفاع متغیر و منشوری بـا پلان چند ضلعی منتظم، طرح کلی بنا را تشـکیل می‌دهند. به نوعی کثرت را به وحدت می‌رسانند.

۲. خلوص احجام به کار رفته، به کارگیری مصالح و تزیین‌های آجری و کاشـی‌کاری در نما، استفاده از عناصر و مفاهیم معماری گذشـته و بیان جدیدی از آنها. در نقوش آجری این مسجد سعی شده است بیانی ساده وجود داشته باشد.

۳. تزیینات آجری متنوعی مانند گره‌چینی، اجرای کتیبه‌هایی از آیات قرآن به خطوط کوفی و بنایی و هم‌چنین اجرای مثلث بندی در سـقف گنبدخانه، برای تبدیل بیست و چهار ضلعی به دوازده ضلعی، هشت ضلعی و در نهایت به چهار ضلعی است.

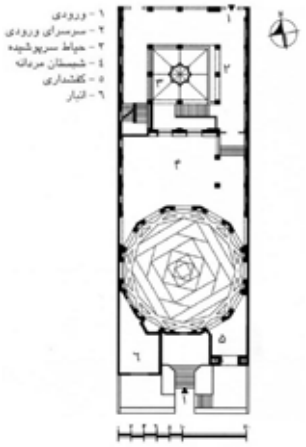

مأخذ: URL11

تصویر شمارهٔ ۱۳: نمایش سلسله مراتب ورودی تا رسیدن به شبستان و فضای گنبدخانه؛مأخذ: گنج نامه، دفتر دوم:۸۲- ۸۰ ، ترسیم: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

مسجد دانشگاه تهران

۱. حجم ساختمان ساده و مکعبی، ترکیب حجم ساده ولی دقیق. فرم نمادپردازانه وآرمان‌گرا

۲. استفاده از نقوش سنّتی و به‌خصوص کتیبه‌های قرآنی وسنگ مرمر

۳. بدون تزیین با استفاده از نقوش کاملاً انتزاعی، خط بنایی و بازی با نورها و استفاده از نور غیرمستقیم

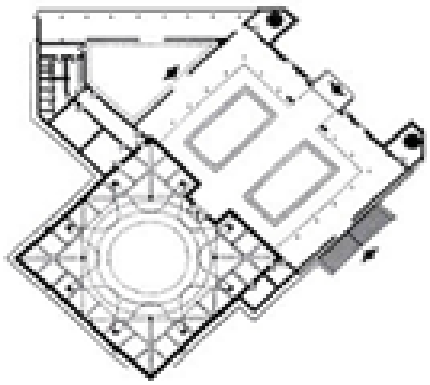

مأخذ: URL12

مسجد امیر

۱. این بنا ترکیبی از دو حجماست.حجم اول فضای اصلی شبستان و نمازخانه و حجم دوم، کالبد جدیدی از مناره بود.

۲. در این مسجد آن‌چه بیش‌تر خودنمایی می‌کند مناره پلکانی شکل و سطوح مطبق سقف است که برای یافتن بیانی نو در تظاهر عناصر بیرونی مسجد تلاش دارد.

۳. درون شبستان مسجد، تزیین‌های آجری ساده‌ای با خطوطی از قرآن منقوش شده است. این خطوط با ازدحام در مقابل محراب مثلثی شکل بر قبله تأکید دارد.

مأخذ: URL13

مسجد امام حسین

۱. این بنا ترکیبی از دو حجماست، فضایی مستطیل شکل که شامل شبستان مردانه،شبستان زنانه و در قسمت میانی دارای گنبد خانه است.و حجم‌هایی زاویه دار شامل ورودی‌های مسجد است.

۲. در ساخت این مساجد تلاش میگردد مساجدی با فضاها،عناصر و روابطی با حداکثر تشابه به مسجداصیل ساخته شود.

۳. در مساجد جدید با طرح سنّتی معمولاً با دیوار باربر و انواع طاق و قوس ساخته می‌شوند که ممکن است از سازه‌های جدید نیز استفاده شودو با نما و تزیین‌های مساجد سنّتی پوشانده می‌شوند.

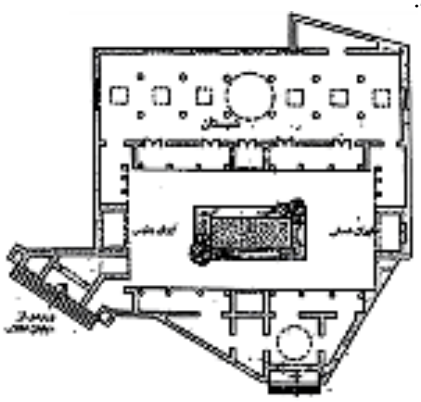

مأخذ: نگارندگان

سلسله مراتب فضایی تا دسترسی به شبستان در مساجد صفوی

سلسله مراتب فضایی: همواره نخست پیش‌خوان یا جلوخوان مسجد قرار دارد. سپس درگاه اصلی، بعد آستانه و پس از آن هشتی و دالان که به میان‌سرا راه دارد. از آن‌جا که جهت حیاط باید در امتداد قبله باشد، هرگونه انحراف یا قناسی زمین پیش از ورود به حیاط با بهره‌گیری از تمهیدات معمارانه به نرمی تعریفشده است. وضوخانه و آبریزگاه همواره در جبههٔ مخالف قبله و در بدو ورود قابل دسترسی است. در بخش جنوب میان‌سرا شبستان اصلی و در دو سوی حیاط فضاهای فرعی مانند حجره یا رواق جای دارند. شبستان اصلی گاه بی‌واسطه و بدون هرگونه مانعی مانند دست‌انداز و پنجره به حیاط راه دارد و گاه ایوان اصلی به عنوان فضای واسط عمل می‌کند. شمار کمی از مساجد دارای بخش زنانه در طبقه دوم بودند که دسترسی به این بخش با پلکانی کوچک بدور از دید و در کنار جرزی از شبستان میسر می‌شد.

مساجد معاصر

سلسله مراتب فضایی: همواره نخست پیش‌خوان یا جلوخوان مسجد قرار دارد. سپس درگاه اصلی، بعد در برخی از مساجد بدون فضای واسطه‌ای به داخل شبستان راه دارند، در برخی دیگر از مساجد معاصر بعد از عبور از درگاه به سرسرای ورودی و بعد شبستان و سپس به گنبد خانه راه می یابند. و نیز در برخی دیگر پس از درگاه اصلی، بعد آستانه و پس از آن هشتی و دالان که به میان‌سرا راه دارند. و در مساجدی همچون مسجد امام حسین و امیر(ع) فضای هشتی و سپس صحن و در نهایت فضای شبستان به چشم می‌خورد.

www.SID.ir

Archive of SID

جدول شمارهٔ ٤: سلسله مراتب فضایی تا دسترسی به شبستان در مساجد صفوی

نام مسجد		سلسله مراتب دسترسی
مسجد شیخ لطف الله	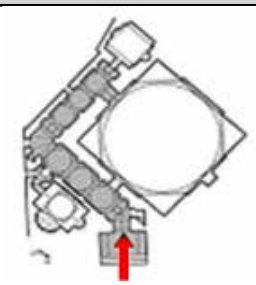 مأخذ: URL4	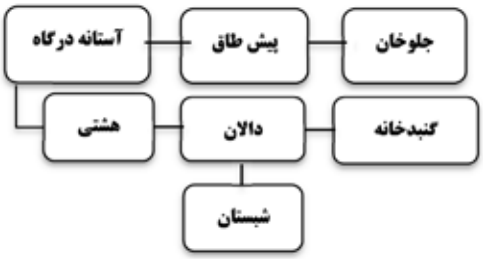
مسجد امام اصفهان	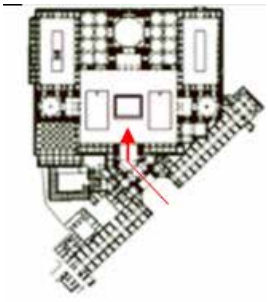 مأخذ: URL1	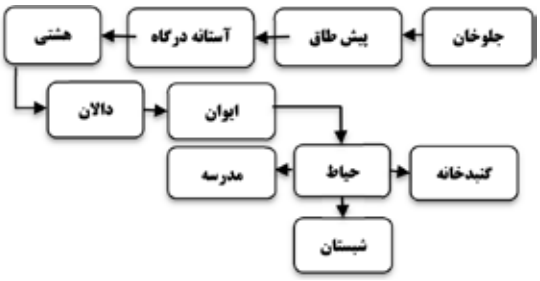
مسجد جامع اصفهان	مأخذ: URL7	
مسجد حکیم	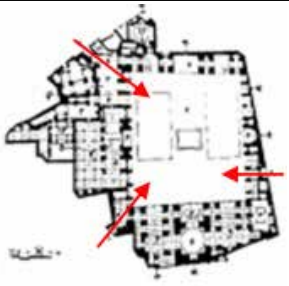 مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۳۸-۴۱	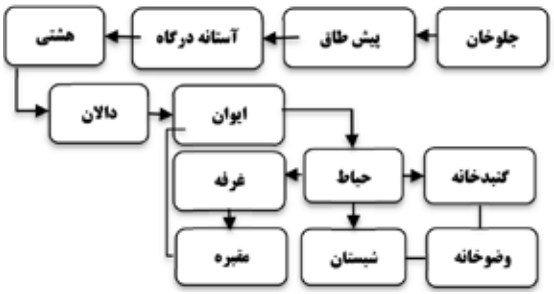
مسجد ساروتقی	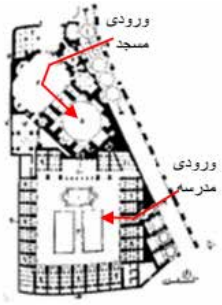 مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۸۲-۸۰	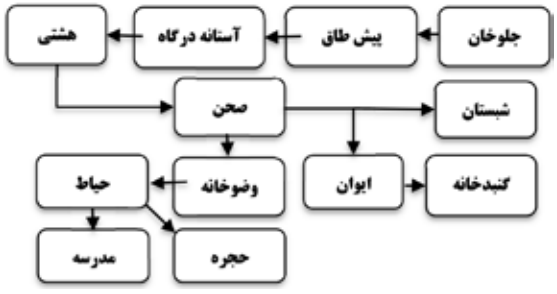

مأخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

جدول شمارهٔ ۵: سلسله مراتب فضایی تا دسترسی به شبستان در مساجد معاصر

نام مسجد		سلسه مراتب دسترسی
مسجد الجواد	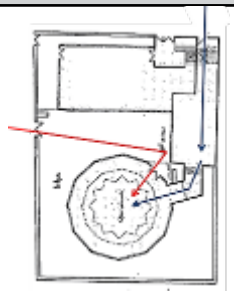	درگاه ← شبستان بانوان ← شبستان مردانه ← صحن ← درگاه ← گذرگاه
مسجد الغدیر	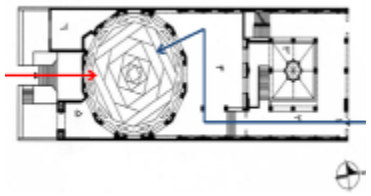	درگاه ← سرسرای ورودی ← شبستان بانوان ← گنبدخانه ← درگاه ← محوطه ← فضای ورودی
مسجد دانشگاه تهران		درگاه ← حیاط فرعی ← رواق ← صحن ← ایوان ← درگاه ← صحن ← رواق ← شبستان
مسجد امیر(ع)		درگاه ← هشتی ← حیاط ← فضای ورودی ← درگاه ← هشتی ← فضای ورودی ← شبستان
مسجد امام حسین	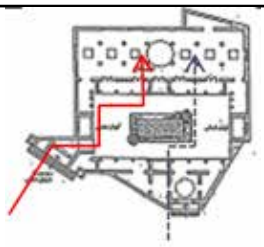	درگاه ← هشتی ← صحن ← شبستان ← درگاه ← هشتی ← صحن

مأخذ: نگارندگان

شبستان

شبستان قسمتی است ازمســجدهای بزرگ دارای سقف است. شبستان‌ها فضاهای سرپوشیده است که در آن نمازگزارده می‌شود. شبســتان به عنوان اندام اصلی همه مســجدها معمــولاً دارای دو بخش زنانه و مردانه است.

شبستان در مساجد صفوی

شبستان مسجد شیخ لطف الله

نقــوش و رنگ‌های به کار رفته در کاشــیکاری اســتادانه گنبد مسجد، از زیباترین کاشیکاری‌های موجود در معماری ایران است. ساقه گنبد با کاشی هایی آبی رنگ و نقوش گل و بوته و کتیبه‌ای

www.SID.ir

Archive of SID

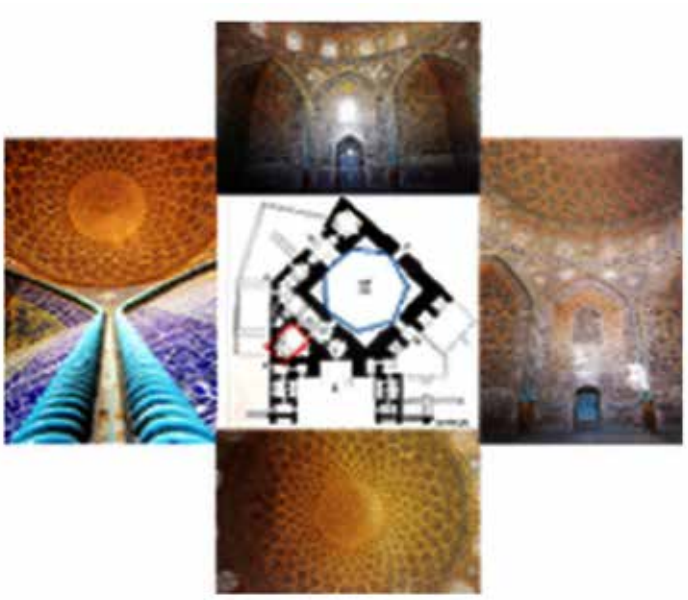

مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۱۱۸ - ۱۱۹، تحلیل: نگارندگان

از کاشی‌های معرق، شامل چند سوره کوتاه از قرآن، تزیین شده است.محراب با کاشیکاری معرق و مقرنس‌های بسیار دلپذیر تزیین شده است. معمار این بنا برای قرار دادن شبستان در جهت قبله، با ۴۵ درجه انحراف در قسمت ورودی و در جهت شمالی- جنوبی میدان در سال ۱۰۲۸ با پیچی ابتکاری (پس از مسجد امام سال ۱۰۲۰) و خلاقیتی مشهود در دالان مسجد استفاده نموده است.

نورگیری در شبستان مسجد شیخ لطف الله

نور درون مسجد از پنجره‌های مشبکی که در جوانب گوناگون ساقه گنبد ساخته شده‌اند تامین می‌شود. پرتوی که از این پنجره‌ها به درون مسجد می‌تابد، علاوه بر ایجاد روشنایی کافی، خود به خود نمایشگر فضای روحانی بناست (ویکی پدیا)ضرباهنگ منظم یک ناپایداری نوری در مسجد، نبض یک موجود زنده را بدان می‌بخشد (طبیعت در معماری مسجد)

شبستان مسجد امام اصفهان

دردوسوی گنبدخانه اصلی دو شبستان مستطیل شکل وجود دارد که این شبستان‌ها (شبستان شرقی) بزرگتر اما ساده وبی تزئین تر است و دیگری (شبستان غربی) کوچکتر اما تزئیناتی با کاشی‌های خشت هفت رنگ دارد.که هرکدام از دو ردیف شبستان چهار دهانه‌ای شکل گرفته است که طاق‌های سقف گنبدی شکل یا هشت دهانه هریک بر دوازده ستون استوار شده اند و در وسط شبستان سه ستون سنگی وجود دارد که سبب شده فضای شبستان یکپارچه و واحد به نظر برسد.

شبستان کوچک دیگری در جبهه شمال شرقی مسجد وجود دارد.دو گنبد پشت دو ایوان واقع در امتداد محور فرعی مسجد (محور عمود بر محور قبله) و دو منار در دوسوی ایوان شبستان وجود دارد.

نورگیری در شبستان مسجد امام اصفهان

نور فضای زیر گنبدخانه از طریق روزنها واقع در دور گنبد و نورفضای دو شبستان دوسوی گنبدخانه از طریق روزنه‌ای واقع در دیوارمتصل به حیاط مدرسه‌های واقع در دو سمت مسجد تأمین می‌شود و فضای مطلوبی پدید می‌آید.

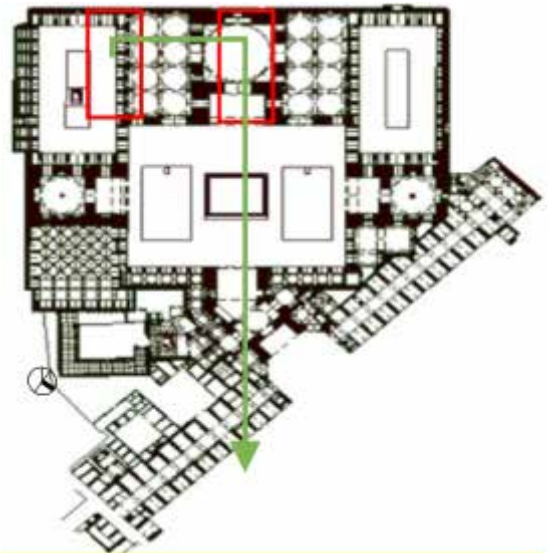

مأخذ: URL1، تحلیل: نگارندگان

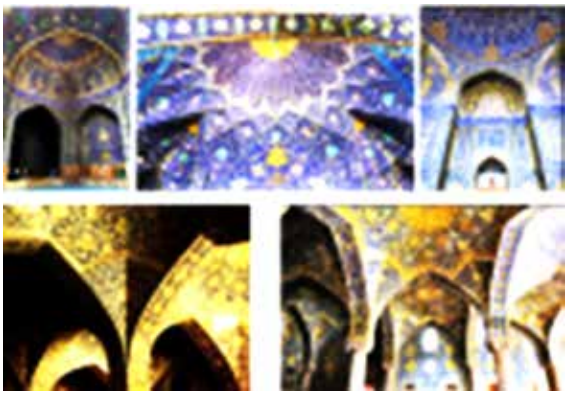

مأخذ: URL3

شبستان مسجد حکیم

دوشبستان درشرق وغرب گنبد قرارگرفته که کتیبه شبستان شرقی به تاریخ ۱۰۶۹ هجری به‌وسیله محمدرضا امامی نوشته شده است. اما خطاط کتیبه شبستان غربی محمدباقر شیرازی است و تاریخ آن ۱۲۵۴ هجری قمری است.

ایوان شمالی مسجد نیزحاوی کتیبه‌های بسیار زیبا است در اطراف این ایوان آیات قرآن کریم به خط محمدرضا امامی و تاریخ ۱۰۷۱ هجری نوشته شده است.

در طرفین این ایوان دو حجره کوچک خودنمایی می کنند که بر آنها اشعاری با خط بنائی ساده سه رگی نوشته شده است. در ایوان غربی نیز آیات قرآنی با نام محمدرضا امامی و تاریخ ۱۰۷۳ هجری به چشم می آید. مسجدحکیم شبستان مسقف و زیبایی دارد که در

www.SID.ir

Archive of SID

سمت مغرب واقع شده و دارای محراب بسیارنفیس و جالبی است که کتیبه آن به خط ثلث سفید بسیارعالی نوشته شده است.

مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۳۸-۴۱، تحلیل: نگارندگان

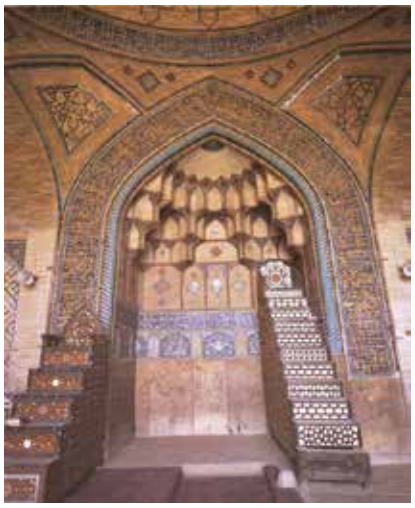

مأخذ: URL9

از مجموع مطالعات انجام شده بر روی مسجد حکیم این نکته مشخص می‌گردد که قسمت گنبد و مقصوره و شبستان های طرفین مسجد حکیم در دو مرحله ساخته شده است. مرحله اول همزمان با ساخت مسجد در عهد صفویه و مرحله دیگر در زمان گسترش مسجد در دوره‌های بعد از صفویه بود. با احداث خیابان حکیم و نمایان شدن جبهه غربی مسجد بر تعداد گردشگرانی که این ساختمان بی بدیل را مورد بازدید قرار می‌دهند افزوده شده است.

نورگیری در شبستان مسجد حکیم

در بیرون و درون گنبد، نور می‌تواند به دو روش زمان را تصور کند؛ اول آنکه چنان بتابد که تغییرات زاویه تابش در طول روز به تاکید ثبت شود و به این تغییرات وضوح ببخشد، یا اینکه فارق از آنکه این پرتوها از کجا می‌آیند و چگونه می‌تابند، چون سیالی در فضا در جریان باشد، ما آن را حس می‌کنیم ولی منشا آن قابل رویت نیست و قادر به تسخیر آن نیستیم و همسان انوار قدسی زندگی بخش، به عناصر بی جان روح می‌بخشد. نور می‌تواند به شکلی وارد شود که حواس را به منبع خود معطوف کند و باز می‌تواند مخفیانه وارد شده، عاملی باشد برای دریافت ذهنی حرکات مجازی موجود در فضا.

شبستان مسجد ساروتقی

باید به خاطر داشت که گنبدی که اینچنین از دوران یک قوس حول یک محور به وجود می‌آید، گنبدخانه حاصل از این نیمکره و مکعب زیرین آن، فضایی است بدون «جهت». به خودی خود هیچ نشان یا محور نشان دهنده جهت در این فضا وجود ندارد. همه تاکید و جاذبه در مرکز و به سوی مرکز است.

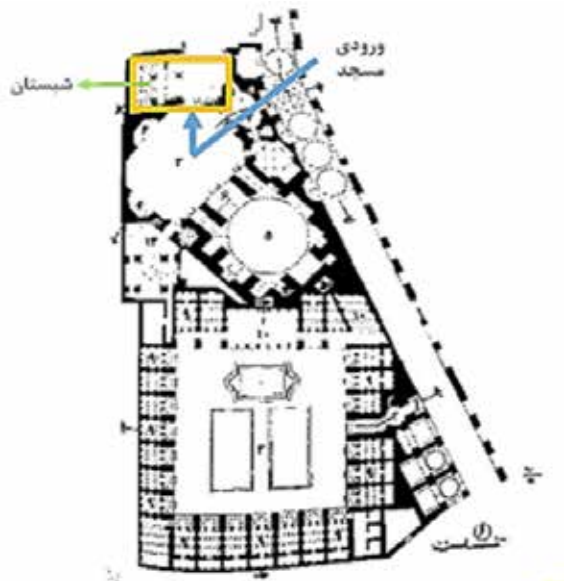

مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۸۲-۸۰، تحلیل نگارندگان

هر فضای گنبدی با توجه به شخصیت خاص خود، نور افشانی مناسب حال خود را می‌طلبد تا مفهومی را که در صدد تجسم آن است، به بهترین وجه بیان کند. برخی از گنبدخانه‌ها که مظهر هوشمندی در استفاده از هندسه احجام هستند، طرّاحی نور بسیار دقیق می‌طلبند تا هیچ یک از جزییات به سختی طرّاحی شده ساختار آن‌ها در تاریکی باقی نماند. اما برخی دیگر به منظور برجسته سازی استخوان بندی خود نیاز به تضاد اشکال برخی دیگر فروبریم.شبستان و گنبد، با جناغی شدن قوس‌ها و نوک تیز شدن گنبد علاوه بر سایر جنبه‌های عملکردی خود دارای مفهومی وسیع تر می‌شوند که با شکست قوس یا گنبد در نوک، شکست عالم شهادت (دنیا) و رسیدن به عالم غیب (آخرت) را بیان می کنند.

نورگیری در شبستان ساروتقی

نور در عین حالی که با عبور از دیوارهای مجوف و شبکه‌های

www.SID.ir

Archive of SID

سنگی و چوبی تلطیف می‌شود، به نوبه خود نقوشی را بر سطوح از پیش منقش آن سوی این جداره‌ها ترسیم می کند.

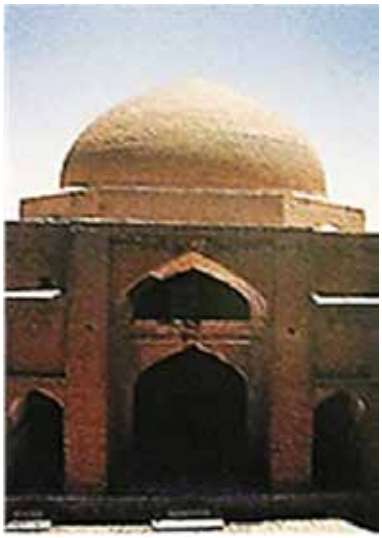

مأخذ: گنج نامه، دفتر دوم: ۸۰

طرح‌های نور و سایه‌ای که به این ترتیب بر تزیینات افزوده می‌شود، همپوشانی نقوشی است متغیر با سطوح مصور و بدون تغییر زیرین، که با جابجایی پرتوهای نور روز حرکت می کند. به این ترتیب نور مانند آب می‌تواند تحرک و حیاتی فعال به تزیینات اسلامی ببخشد. بدین گونه نقش، طرح و شکل تزیینات مسجد می‌تواند به درون بعد زمان نیز گسترش یابد.

اصولا سطوح صیقلی همجوار با مصالحی مات، اگر در پس نشستگی‌ها و فرورفتگی هاجای گیرند، چونان جوی آبی که در شکافی در جریان است، تصور عمق را تشدید می کنند.ضرباهنگ سایه روشن می‌تواند بافتی بصری ایجاد کند و بافت یکی از عوامل حیات بخش سطح اجسام است.

شبستان جامع اصفهان

شبستان دوره‌ی صفوی : این شبستان، در منتهی‌الیه جنوب غربی مجموعه واقع گردیده و بر طبق تاریخ حک شده بر در چوبی آن «فی سنه۹۹۹» ، در دوره‌ی شاه عباس اول ساخته شده است. این محوطه که با طاق چشمه پوشش یافته است، به دو قسمت کاملاً مشخص تقسیم می‌شود. قسمت شرقی با ستون‌ها و طاق‌هایی به صورت شطرنجی ساخته شده و مقطع ستون‌های آن مربع است. پوشش این قسمت، از ۲۸ چشمه طاق بر روی طاق‌های جناغی تشکیل می‌شود. قسمت دوم، در بخش غربی واقع و یک شبستان بزرگ است که با شش طاق با دهانه‌ای به عرض ۹ متر پوشش یافته است. هفت عدد چشمه باریک بر روی این طاق‌ها به صورت گهواره‌ای با انحنای ملایم ساخته شده است. این هفت دهانه، یک در میان، کوچک و بزرگ هستند و در رأس دهانه‌های بزرگتر، نورگیری به شکل منشور هشت ضلعی تعبیه شده و دارای پوشش برجسته‌اند که بر روی طاق‌های جناغی کوچک که بر اطراف هشت ضلع ساخته شده، تکیه دارند. براساس بررسی‌های به عمل آمده، این شبستان، در قسمت شرقی بر روی شبستانی از دوره‌ی تیموری قرار گرفته است.

این مسجد از دو شبستان ستون دار در قسمت شمالی و جنوبی و دو رواق ستون دار در قسمت شرقی وغربی در ۴ طرف یک صحن مرکزی تشکیل می شده است. مکان ستون‌های این مسجد واقع بر شبکه ای از چشمه دهانه‌های مربع شکل که در آن دهانه ی دو ستون وجود دارد. شبستان جنوبی سوی قبله دارای ۶ ردیف ستون، شبستان شمالی دارای ۴ ردیف ستون و دو رواق جانبی شرقی و غربی هر یک دارای دو ردیف ستون بوده است. در شبستان‌های شمالی و جنوبی ناو مرکزی عمود به دیوار قبله ، عریض تر از سایر ناوها با پهنایی برابر ۵/۵۰ متراست (فاصله‌ی تقریبی شمالی – خاص این مسجد – احتمال جایگاه ورودی مسجد را در قسمت میانی دیوار شمالی و در نتیجه تصور مسیر ورودی شمالی – جنوبی آن را به دست می دهد (گالدیری، ۱۳۷۰: ۲۸؛ گرابار، ۱۳۸۸: ۴۶).

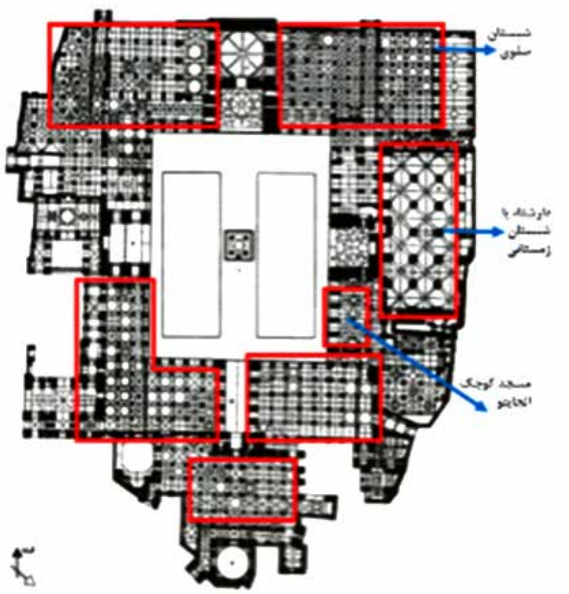

نورگیری در شبستان مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان مجموعه‌ای نفیس از انواع گنبدهای کوچک با نورپردازی‌های متنوعی اینچنین را در دل خود جای داده است. در این مجموعه سطح زیرین برخی از گنبدها، با وجود آنکه مصداقی از استادکاری.

www.SID.ir

Archive of SID

قسمت های جنوبی و شرقی

قسمتی از شبستان شمالی

شبستان

شبستان جنوب شرقی

در تقسیمات سطوح و مظهر ظرافت و دقت هستند، به خواست سازنده تنها از روزنه میانی گنبد نور می گیرند و در فضایی وهم آمیز سایه روشن شناورند. نوری که این چنین به کاسه گنبد وارد می‌شود، تنها دل آن را روشن می کند. بافت‌ها و مقرنس‌ها و برهای تراش خورده شناور در تاریک و روشن، تمثیل وجوه صفات الهی و مرکز گنبد که به این ترتیب بر آن‌ها تاکید می‌شود، یادآور جمع الجمع است.تصویر تضاد سایه روشن در فضای جنگل ستون‌های حجیم شبستان، دو حس متضاد را در وجود ما تحریک مس کند؛ حس گریز از مرکز قرار گرفتن در فضایی که عناصر تشکیل دهنده آن تا به ابدیت تکرار می‌شوند و حس جاذبه مرکزی که از حضور قدرتمند گنبد نظام الملک حاصل می‌شود. تجسمی از مفاهیم کلی کثرت و وحدت با تکیه بر تضاد نور و ظلمت و خلقت که انفجاری بوده است از میان تاریکی

شبستان مساجد معاصر

شبستان مسجد الجواد

شبستان به صورت مخروطی از اضلاع متقاطع تشکیل شده که از رأس به قاعده پهن‌تر می‌شود.

شبستان این مسجد با فرم مخروط ناقصی که در شبستان دارد نمادی از گنبد و منار را همراه با هم تداعی می کند (زراعت پیشه، و همکاران، ۱۳۹۳)

نورگیری در شبستان مسجد الجواد

نورگیری فضای شبستان اصلی با ۲۴ پنجره مثلثی در ارتفاع و ۱۲ پنجره در پایین تامین می‌شود که علاوه در ورود نور نامناسب, عامل از بین رفتن تمرکز در این فضاست

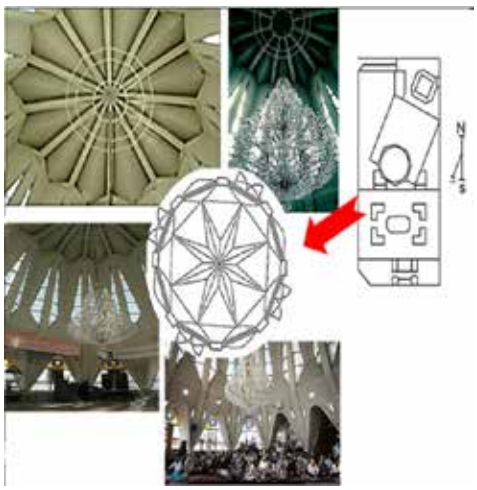

ماخذ: نگارندگان

شبستان مسجد الغدیر

ترکیب دو حجم مکعب مستطیل با ارتفاع متغیر و منشوری با پلان ۲۴ضلعی ایجاد کدرده که در بدنه‌های آن، قوس‌های جناغی و قابهای باریک و مستطیل شکل جای گرفته، طرّاحی شده است. (اعتصام و پورمند، ۱۳۸۹: ۵۹۵)

نورگیری در شبستان مسجد الغدیر

نورگیری از طریق قسمت‌های مشبک دیوار صورت می گیرد.

ماخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

شبستان مسجد دانشگاه تهران

گنبدخانه مسجد ساختاری مکعب شکل دارد. پایه مربع شکل گنبدخانه توسط چهار دیوار ساده سنگی ساخته شده که محراب آن برمیانه دیوارسوی قبله جای گرفته است. فضای داخلی گنبدخانه دارای دو ساختار مجزاست: معماری بخش مکعب، منظم وکم تزئین است و در مقابل معماری لایه گنبد نرم مورب و پرنقش و نگارديده می‌شود (مهندسین مشاور نقش، ۱۳۸۱).

نورگیری در شبستان مسجد دانشگاه تهران

نورگیری شبستان یکی از طریق درب ورودی اصلی شبستان و دیگر از طریق پنجره‌های زیر گنبد تأمین می‌شود.

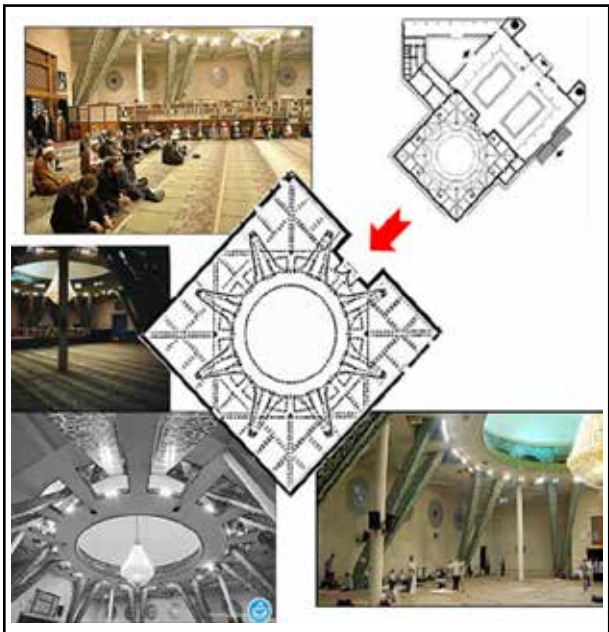

ماخذ: نگارندگان

شبستان مسجد امیر

در بام شبستان، با طرّاحی حجمی مکعبی شکل، که با شکست‌های خود فضایی نظیر گنبد خانه را ایجاد کرده، بر جهت قبله تاکید شده است. نیم طبقه‌ای که در این فضا وجود دارد، مورد استفاده بانوان قرا ر می‌گیرد. (فتاحی و عمرانی‌پور، ۱۳۹۳)

نورگیری در شبستان مسجد امیر

گوشه‌های فضاهای داخلی،از نورگیرهای کوچکی برخوردار است که نوری کم، ولی متناسب را، برای فضای عبادت فراهم می‌کند.

ماخذ: نگارندگان

شبستان مسجد امام حسین(ع)

فضایی مستطیل شکل که شامل شبستان مردانه، شبستان زنانه و در قسمت میانی دارای گنبد خانه است.

نورگیری در شبستان مسجد امام حسین

نورگیری شبستان یکی از طریق نورگیرهای قدی سمت ایوان شرقی دیگری از طریق پنجره‌های زیر گنبد تأمین می‌شود.

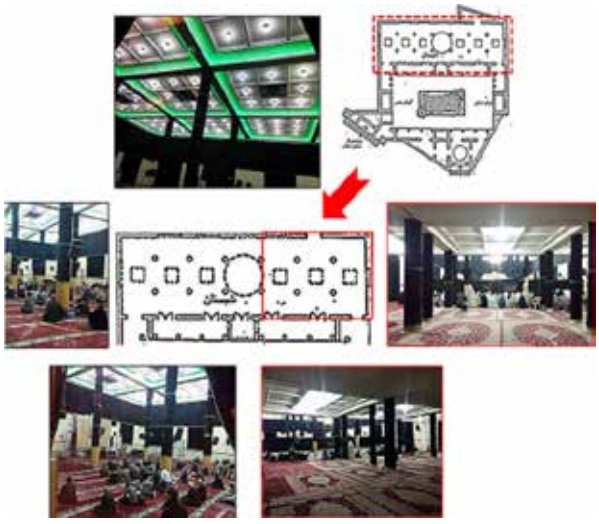

ماخذ: نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

نتیجه‌گیری

در این مقاله سعی شد با شناسایی، تحلیل، بررسی و واکاوی مساجد سنّتی اصفهان (دوره صفوی)، از این مساجد نمونه و ارزش‌مند که از قضا دارای معماری منحصر به فرد و خلاق و نوآورانه هستند؛ به کشف این مهم دست یابد که آیا مساجد امروز هم از اصل خلافیّت و مفهوم‌گرایی و رعایت اصل مهم وحدت در عین کثرت پیروی می‌کنند یا خیر؟

با نظر به مساجد دورهٔ صفوی اصفهان و همزمان تحلیل و بررسی و نقد مساجد معاصر (تهران) سعی بر آن شد نکاتی که مساجد صفوی رعایت کرده و درخشیدند، کشف شود و در مساجد عصر حاضر بررسی و جست‌وجو شود. برای رسیدن به این منظور به دلیل تنوّع فضاهای موجود در مسجد به بررسی جهت‌گیری شبستان مسجد پرداخته شد.

در مساجد دورهٔ صفوی فضای گنبدخانه و فضای شبستان به صورت مجزا تعریف شده‌اند و سلسله مراتب دسترسی و جهت‌گیری فضایی و هم چنین انس با دیگر فضاهای مسجد از نظر شکل‌گیری پلانی و چیدمان فضایی نیز رعایت شده است؛ شبستانی برای بانوان و فضایی(گاه متعدّد) به عنوان وضوخانه تعریف شده است و دسترسی‌های تمامی این فضاها به صورت اتفاقی یا جای‌گذاری صرف نبوده و کاملاً حل شده است. در حالی که در مساجد معاصر شهر تهران، شبستان با فضای تعریف شده یا وجود ندارد یا برای تعریف خود فضای گنبدخانه را دربرگرفته است، در حالی که می‌دانیم فضای گنبدخانه که محراب در آن واقع است، خود مکان و فضایی تعریف شده است. پس، می‌توان نتیجه گرفت که حل فضاها و دسترسی‌ها نه تنها آن خلاقیّت و معنویّت فضایی و مفهومی خود را از دست داده است، بلکه به فضایی بی‌هویت تبدیل شده که صرفاً در زمین مسجد جای‌گذاری شده است.

همین طور خط آسمان شبستان و گنبدخانه که فضایی مجزا از هم هستند در مساجد دورهٔ صفوی متمایز می‌شوند، امّا از آن‌جا که در مساجد معاصر این دو فضا در واقع ترکیب و به یک فضا بدل شده‌اند، پر واضح است که خط آسمانی هم تعریف نشده است؛ پس بدیهی است که دیده و مطرح نمی‌شود. از این رو، می‌توان پرسید که چگونه این جهت‌گیری رعایت شده است، در حالی که نه در پلان، نه در نما و خط آسمان و نه در سلسله مراتب عنوان نشده است؟ آیا نمی‌توان نتیجه گرفت که فضایی با عنوان شبستان در مساجد معاصر تهران تعریف نشده است؟ پس لزوماً جهت‌گیری مناسبی نمی‌توانسته صورت بگیرد. سلسله مراتب دسترسی نیز در بهترین حالت به صورت ورودی، حیاط، پیش ورودی(ایوان)، شبستان گنبدخانه‌ایاست در غیر این صورت در مسجد جواد و الغدیر می‌بینیم که ورودی یکسره بدون پیش ورودی به شبستان (نمازخانه) راه می‌یابد که در واقع تمام فضای مسجد است.

در آخر می‌توانیم بگوییم که مساجد عصر حاضر بدون تعریف درست از شبستان و بالاخص بدون جهت‌گیری مناسب شبستان به نمازخانه‌ای صرف ـ بدون حتی تداعی‌گری برای رهگذری که از کنار آن عبور می‌کند ـ بدل شده‌اند.

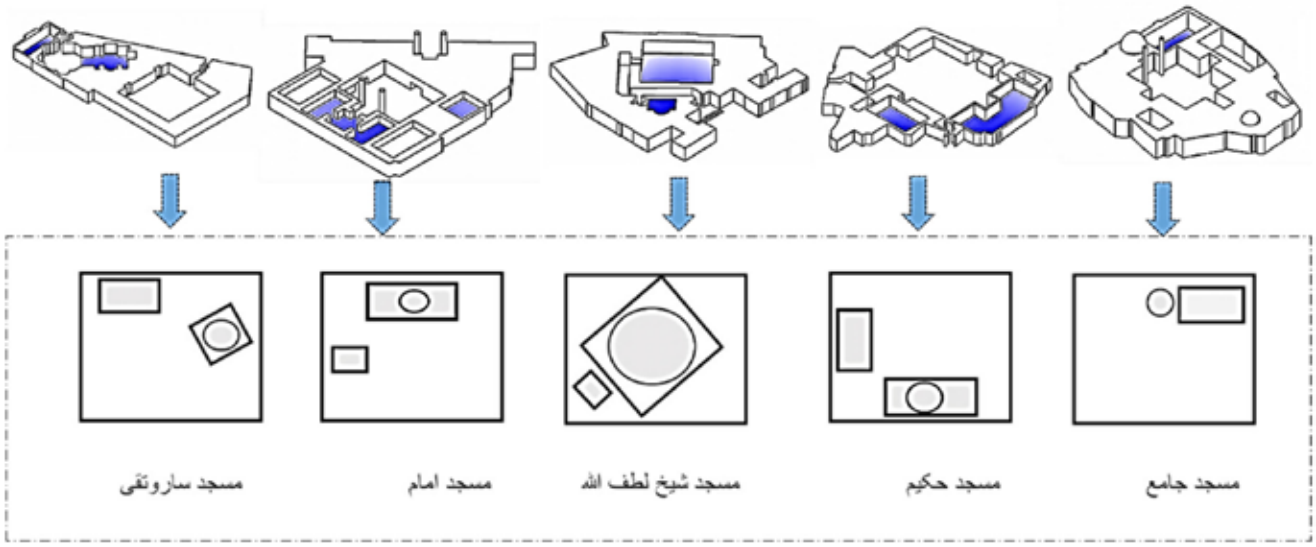

تصویر شمارهٔ ۱۳: شبستان مساجد صفوی، برداشت و تحلیل، مأخذ:نگارندگان

www.SID.ir

Archive of SID

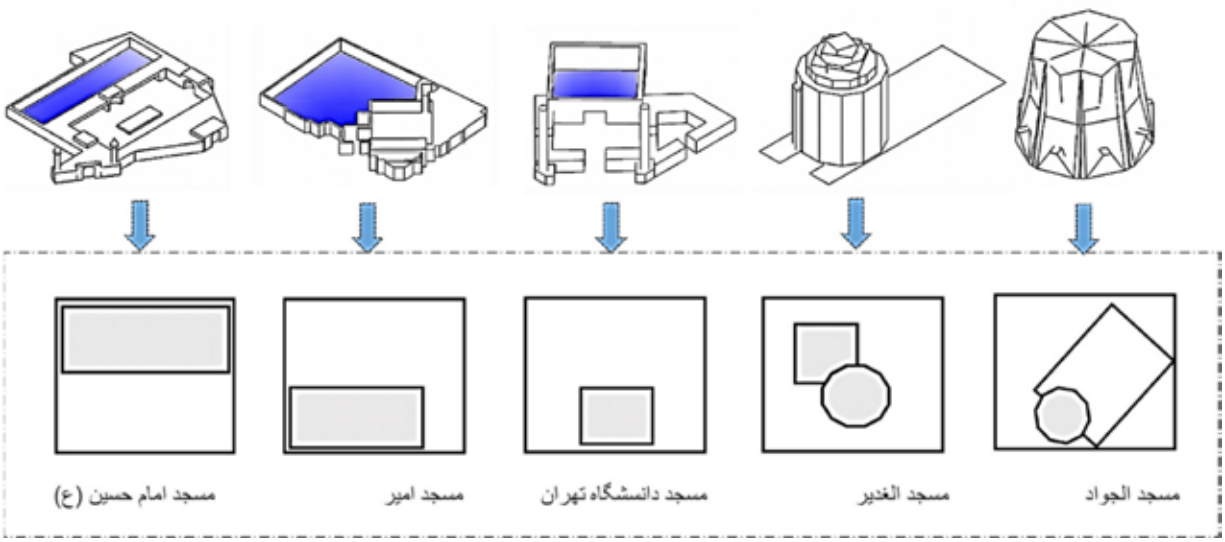

تصویر شمارهٔ ١٤: شبستان مساجد معاصر، برداشت و تحلیل، مأخذ:نگارندگان

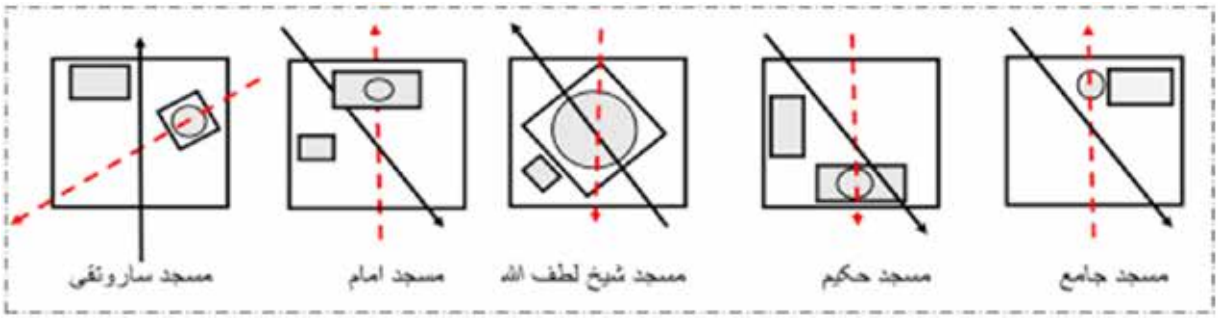

تصویر شمارهٔ ١٥: جهت‌گیری شبستان با توجه به محور قبله و محور جغرافیایی در مساجد صفوی، برداشت و تحلیل، مأخذ:نگارندگان

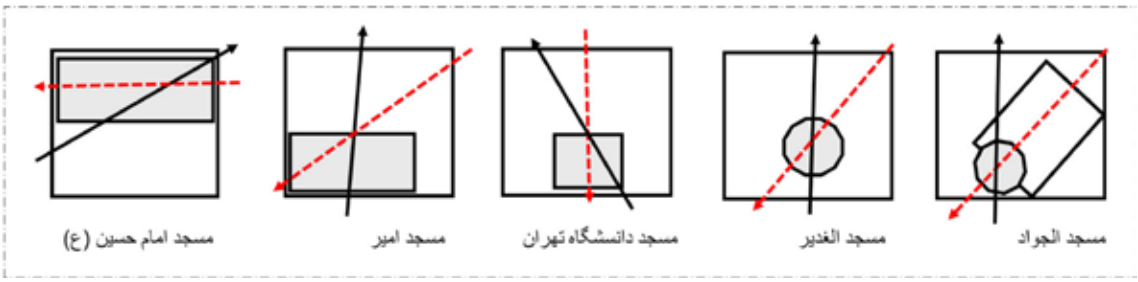

تصویر شمارهٔ ١٦: جهت‌گیری شبستان با توجه به محور قبله و محور جغرافیایی در مساجد معاصر، برداشت و تحلیل، مأخذ: نگارندگان

فهرست منابع و مراجع

١. آزاد، میترا، (١٣٨۴)، **بررسی تحول بناهای مذهبی دوره ساسانی به بناهای مذهبی قرون اولیه اسلامی ایران**، رساله دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

٢. الاصفهانی، محمدمهدی بن محمدرضا (١٣۶٨هـ.ش)، **نصف جهان فی تعریف الاصفهان**، به تصحیح و تحشیه دکتر منوچهر ستوده، امیرکبیر، چاپ دوم، تهران.

٣. ارجح، اکرم، (١٣٨٠)، «رمزپردازی در مسجد»، **مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مسجد- افق آینده**، جلد اول، تهران.

۴. اعتصام، ایرج؛ پورمند، حسنعلی(١٣٨٩)، **معماری معاصر ایران: ٧۵ سال تجربه بناهای عمومی** (١٣٠٠ تا ١٣٧۵ هجری شمسی)، شرکت طرح و نشر پیام سیما، تهران.

۵. بمانیان، محمدرضا؛ پور جعفر، محمدرضا؛ احمدی، فریال؛ و صادقی، علیرضا (١٣٨٩)، «بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی»، **فصلنامه شیعه‌شناسی**، شماره ٣٠، تابستان.

۶. پوپ، آرتور (١٣٧٣)، **معماری ایران**، ترجمه غلامحسین صدری افشار، چاپ دوم، فرهنگان، تهران.

٧. پیرنیا، محمد کریم (١٣۵٣)، «خانه‌های خدا در ایران زمین»، **مجله هنر و مردم**، سال ١٣، شماره ١۴٩، صص ٢-٨.

٨. پیرنیا، محمدکریم، (١٣٨٧)، **مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره اسلامی**، گردآورنده یوسف کیانی، انتشارات سمت، تهران.

٩. جابری انصاری، محمدحسن (١٣٣۵)، **تاریخ اصفهان و ری و همه جهان**، اصفهان.

www.SID.ir

Archive of SID

۱۰. حجت، عیسی؛ ملکی، مهدی، (۱۳۹۱)، «هم گرایی سه گونهٔ بنیادین هندسی و پیدایش هندسهٔ مسجد ایرانی»، **نشریه هنرهای زیبا**، شماره ۴، زمستان.
۱۱. ریاحی مقدم، ساشا (۱۳۸۶)، **تحول معماری اسلامی در مسجد جامع اردستان**، روزنامه ایران، شماره ۳۸۳۸.
۱۲. زراعت پیشه، حمیدرضا؛ نگین تاجی، فرشاد؛ و علیرضا افشون، (۱۳۹۳)، «بررسی مولفه های کالبدی مساجد بارویکرد توجه به مقوله حکمت اسلامی (نمونه موردی: مسجد امام و مسجد الجواد)»، **اولین کنفرانس ملی توسعه عمرانی کلانشهرها با رویکرد سرمایه گذاری**، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز.
۱۳. زرگر، اکبر؛ ندیمی، حمید؛ و مختارشاهی، رافونه (۱۳۸۶)، **راهنمای معماری مسجد**، چاپ اول، دید، تهران.
۱۴. فتاحی، شمس الله؛ و عمرانی پور، علی(۱۳۹۳)، «تحلیل نقش محور قبله در سازماندهی فضایی مساجد معاصر شهر ایلام»، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، شماره دوم، بهار، سال اول.
۱۵. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۶)، **کاشیکاری در معماری ایران دوره اسلامی، در تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی**، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۱۶. کهنمویی، ناهید، پاشایی کمالی، فرشته، (۱۳۸۰)، «اسلام و معماری مسجد»، **مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مسجد- افق آینده**، جلداول، تهران.
۱۷. گالدیری، اوژینو (۱۳۷۰)، **مسجد جامع اصفهان**، ترجمه عبدالله جبل عاملی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۱۸. گرابار، اولگ (۱۳۸۸)، **مسجد بزرگ اصفهان**، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، نشر مانی، اصفهان.
۱۹. گنج نامه (۱۳۹۴)، دفتر دوم، مساجد اصفهان، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری دانشگاه بهشتی، تهران.
۲۰. ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۶)، **معماری مسجد حکیم**، سروش، تهران.
۲۱. مهندسین مشاور نقش، (۱۳۸۱)، **نقد آثاری از معماری معاصر ایران**، زارت مسکن و شهرسازی- مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.
۲۲. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۳)، «ارزیابی و نقد طرح و ساختمان جدید مسجد ولیعصر(عج) در مجاورت تئاتر شهر(تهران)»، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، شماره دوم، بهار، سال اول.
۲۳. هنرفر، لطف‌الله (۱۳۴۴)، **کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان: آثار باستانی و الواح و کتیبه های تاریخی در استان اصفهان**.
۲۴. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۵)، **معماری اسلامی**، ترجمه باقر آیت ا... زاده شیرازی، تهران:روزنه.

25. Arnheim, Rudolf. (1988), **THE POWER OF THE CENTER**, A study of composition in the visual arts, University of California press, London, England.

URL1: http://files.wikipg.com/photosite/org/122112.jpg
URL2: http://iranviewer.com/مسجد-جامع-اصفهان/
URL3: http://media.shabestan.ir/Original/1393/10/03/IMG15020698.jpg
URL4: http://images.persianblog.ir/879466_5UuKguKE.jpg
URL5: http://traveldrink.ru/isfahan-iran-2016
URL6: http://anobanini.net/fa/140-مسجد-شیخ-لطف-الله-اصفهان.html
URL7: http://www.askdin.com/gallery/index.php?n=20712
URL8: http://www.iranboom.ir/gardesh-gari/5889-morefi-masjed-jame-va-arzesh-haye-ahan-aan.html
URL9: http://images.lib.eshia.ir/images/books/23019/madkhal_6401_5_1272451239.jpg
URL10: http://images.lib.eshia.ir/images/books/23019/madkhal_6401_3_1272451239.jpg
URL11: http://arch88raf.rzb.ir/post/536
URL12: http://www.hamino.ir/post/443/نقد-و-تحلیل-مسجد-دانشگاه-تهران
URL13: http://www.hamino.ir/post/444/نقد-و-تحلیل-مسجد-حضرت-امیر-(ع

www.SID.ir